

Ірина Ленетюк
м. Київ, Україна

Теорія мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна як один з текстуально-дискурсивних підходів до проблем перекладу

The article deals with the main ideas of M.M. Bakhtin's theory of speech genres. In concrete examples, the application of this theory to translation is analyzed. Particular attention is paid to the pragmatic orientation and taking into account the characteristics of the addressee. In this context, some approaches to automatic translation are considered.

Key words: speech genres, discursive approach, pragmatics, addressee, automatic translation

Теорія мовленнєвих жанрів М.М.Бахтіна, основні положення якої були викладені в його праці «Проблеми мовленнєвих жанрів», останнім часом привертає увагу багатьох дослідників в галузі лінгвістики. Зокрема робляться спроби переглянути вже існуючі класичні теорії з огляду на основні положення та підходи, розроблені М.М. Бахтіним. Мета даної статті – викласти основні положення теорії мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна і на конкретних прикладах показати, як це застосовується при перекладі з різних мов.

Текстуальний або дискурсивний підхід до перекладу не є новим. Так французький дослідник М. Гідер вважає, що текстуальний підхід має враховувати такі фактори як прагматику комунікації, контекст, комунікантів. Він зазначає, що «дискурсивний аналіз встановлює більш чіткі рамки для вивчення проблем перекладу. З точки зору лінгвістики, термін «дискурс» охоплює не лише структуру и організацію висловлювання, але й певне співвідношення його складових, вірну інтерпретацію цих складових, визначає соціальний характер мовленнєвої взаємодії» [1, с. 55].

1. Поняття мовленнєвого жанру

Пов'язуючи мовленнєву діяльність людини безпосередньо з її предметною діяльністю та виходячи з того, що мовою опосередковано різноманітні сфери людської діяльності, а використання мови в кожній з цих сфер має свої специфічні умови і цілі, відзначається своїм змістом, мовним стилем, набором словникових, фразеологічних і граматичних засобів і, передусім, своєю композиційною будовою, М.М. Бахтін визначає мовленнєві жанри як стійкі типи висловлень, вироблені певною сферою мовної діяльності [2, с. 250-251].

Мовленнєва комунікація реалізується через різноманітні жанри мовлення, зумовлені специфікою предметної діяльності і оволодіння

навіками мовлення передбачає оволодіння різноманітним репертуаром жанрів мовлення. М.М. Бахтін зазначав, що «ми вчимося відливати наше мовлення в жанрові форми і, сприймаючи чуже мовлення, ми вже з перших слів впізнаємо його жанр, передбачаємо певний об'єм, певну композиційну побудову, передбачаємо кінець, тобто з самого початку ми маємо відчуття мовленнєвого цілого, яке потім тільки диференціюється у процесі мовлення. Якби мовленнєві жанри не існували і ми не володіли б ними, то нам треба було б створювати їх вперше в процесі мовлення, вільно і вперше будувати кожне висловлення, мовленнєве спілкування було б майже неможливим» [2, с. 271-272]. Велика кількість мовленнєвих жанрів (МЖ) зумовлена розмаїттям типів людської діяльності. Кожна сфера оперує своїм ансамблем МЖ, який розширюється і збагачується разом з її розвитком. Побутова розмова, ділова розмова, наукова стаття, телефонна розмова, приватний лист, телеграма, рекламне оголошення, радіопередача тощо представляють собою численні МЖ письмові та усні, що формують різні типи мовленнєвого спілкування.

2. Висловлювання як одиниця мовлення

Розглядаючи висловлювання як одиницю мовлення, М. Бахтін підкреслював відмінність між цим поняттям і поняттям речення, яке є мовною одиницею. Що ж відрізняє висловлювання від речення? Які відмінні риси перетворюють речення (або й слово чи навіть вигук) на висловлювання? Ці запитання поставлені у праці М.Бахтіна «Проблема мовленнєвих жанрів» [2, с. 250-296].

Явище висловлювання характеризується багатоманітністю форм: воно може складатися з одного слова, а може охоплювати такий специфічний тип як роман. Але в усіх видах висловлювань наявні спільні риси. Характерною ознакою висловлювання як змістової єдності виступає його завершеність. Ознаками завершеності висловлювання виступає як фізична його визначеність (обсяг має чіткі межі), так і семантична та прагматична цілісність.

За спостереженням М. Бахтіна, кожне висловлювання має свій початок і кінець. Дослідник чітко визначає межі, котрі визначають його наочний обсяг. Він зауважує: «кордони кожного конкретного висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування визначаються зміною мовленнєвих суб'єктів то тобто зміною говорючих» [2: с. 263]. Такі зміни відбуваються шляхом передання мови Іншому, що проявляється з найбільшою наочністю у вербальному діалозі.

Передання мови Іншому невід'ємне від іншої важливої характеристики висловлювання: його *специфічної завершеності*, що виступає іншим (семантичним) аспектом цілісного бачення цього

явища. Згідно із зауваженням М. Бахтіна, «завершеність висловлювання – це начебто внутрішня сторона зміни мовленнєвих суб'єктів: ця зміна може відбутися завдяки тому, що говорючий сказав (або написав) все, що він в цей момент чи при даних обставинах хотів сказати. Слухаючи чи читаючи, ми чітко відчуваємо кінець висловлювання, начебто чуємо заключне “*dixi*” говорючого» [2, с. 268]. Одним із критеріїв, що постає ознакою завершення висловлювання у мовному акті, є *можливість відповіді*. Мовець зупиняє свою мову з метою надання можливості дати на неї відповідь, і ця відповідь може проявитись чи то у репліці співрозмовника, чи то у реакції, сповненій активного мовчазного розуміння, а чи у невербальній дії. Наявність *реакції-відповіді* необхідна й пов'язана з іншим зауваженням науковця: людське слово завжди спрямоване до когось. Навіть такий вид висловлювання як щоденник має свого адресата, який у даному разі збігається із адресантом. Реакція-відповідь може також носити не моментальний характер, а відбуватись із затримкою у часі. Це ознака, приміром, художнього твору, висловлювання, відправником якого постає письменник, а одержувачем – читач. Межі цього виду висловлювання визначаються початком і кінцем (першим і останнім словом) художнього твору. Реакція-відповідь проявляється у реакції читача у процесі чи вже після прочитання книжки. Утім, момент написання та прочитання твору можуть бути істотним чином віддалені один від одного у часі.

Семіолог зауважує, що «завершена цілісність висловлювання, яка забезпечує можливість відповіді, визначається трьома моментами (або факторами), що невід'ємно пов'язані в органічному цілому висловлювання: 1) предметно-змістовною вичерпаністю; 2) мовленнєвим задумом або мовленнєвою волею говорючого; 3) типовими композиційно-жанровими формами завершення» [2, с. 269].

Повнота вербального обміну може бути відносною чи вичерпною. Цей факт залежить від сфер, у яких відбувається словесна інтеракція і до яких належить певний вид висловлювання. У сферах, для яких характерна максимальна стандартизація мовлення (побутова, професійна, військова сфери життя) і в яких на конкретні запитання передбачені конкретні відповіді, повнота вербального обміну майже вичерпна. Натомість у сферах творчого життя (наука, література) вона постає відносною. Однак в обох випадках повнота висловлювання залежить у великій мірі від інтенції відправника повідомлення, тобто від наміру його автора, наступного фактора, який ми розглянемо.

Намір у висловлюванні або його прагматична інтенція – дуже важливий компонент. Він обумовлює синтаксичну структуру, лексико-

граматичні особливості, а також – межі висловлювання. Саме через намір мовця проявляється суб'єктивний характер повідомлення та його орієнтація стосовно до співрозмовника. Завданням останнього ж постає виявити намір мовця, передбачити можливий обсяг його висловлювання та обрати адекватну реакцію-відповідь. М. Бахтін неодноразово підкреслював активну роль одержувача повідомлення, навіть у разі, коли його комунікативна активність не проявляється вочевидь.

Типові форми завершення висловлювання виступають формальними маркерами закінчення мовлення. Вони проявляються у специфічній інтонації або в певних лексичних формах. У письмовому мовленні, зокрема у листуванні (особливо діловому) існують стереотипні формули для завершення повідомлення. В усному ж мовленні також простежується певний набір слів і фраз, які позначають кінець висловлення.

3. Важлива роль адресата

Вже згадувалося вище, що М. Бахтін надавав особливого значення ролі «Іншому», тобто адресатові висловлювання. Дослідник зауважував, що субстанціальною (засадничою) ознакою висловлювання виступає той факт, що *воно адресоване* комусь, направлене на *слухача*.

Активна роль відправника повідомлення очевидна; водночас його одержувачеві не приділялось відповідної уваги, йому залишалась пасивна роль у комунікації. М. Бахтін у своїх працях завжди заперечував таку концепцію, відзначаючи, що навіть за умови мовчання з боку адресата він однаково залишається активним учасником мовленнєвого обміну.

Манера сприйняття адресатом одержувача повідомлення впливає на обрання форми та стилю висловлювання. Будь-яке висловлювання передбачає певну реакцію-відповідь. Стратегічне завдання адресанта – спрогнозувати відповідь співрозмовника і побудувати висловлювання найбільш ефективним чином, зреалізувавши якомога повніше свій комунікативний намір. У цьому контексті існують два важливі фактори: особистісні характеристики одержувача висловлювання та характер зв'язків, що існують між співрозмовниками.

Серед особистісних рис адресата, які впливають на структуру висловлювання М. Бахтін виділяв такі: «наскільки він є обізнаним в ситуації, чи має він спеціальні знання в даній культурній сфері спілкування, його погляди і переконання, його упередження, його симпатії і антипатії» [2: с. 291]. Вік і соціальний статус (звання, ранг, особистий дохід) також відіграють важливу роль. Значущість цих факторів може знижуватись і взагалі ігноруватись у разі, якщо співрозмовники дуже близькі та їхні стосунки мають дружній характер.

Рівень близькості учасників комунікації також визначає тон і стиль висловлювання. Він може бути офіційно-діловим, побутовим чи особистісним. У побутовому мовленні деякими умовностями, нав'язаними суспільством, можна знехтувати. На думку М. Бахтіна, в особистісному мовленні можна спостерігати майже повне ототожнення адресата з адресантом.

З іншого боку, для адекватного розуміння повідомлення його одержувач має вловити дискурсивний задум та намір відправника висловлювання. Розуміння висловлювання адресатом виступає одним із етапів процесу знакоутворення певного висловлювання. У ході комунікації завжди присутній певний момент інтерпретації й оцінки. Інтерпретуючи висловлювання певним чином, його одержувач може додати до нього власне концептуальне бачення. На відміну від речення, значення якого залишається абстрактним, значення висловлювання завжди актуалізується в конкретному контексті.

4. Роль контексту в актуалізації значення висловлювання

М. Бахтін зауважував, що висловлювання завжди постає конкретним і реалізація його значення відбувається лише в конкретному контексті: «ситуація інтегрується у висловлювання як невід'ємний компонент її семантичної структури. Таким чином, побутове висловлювання розглядається як семантичне ціле, що складається з двох частин: 1) вербальної актуалізованої складової та 2) частини, яка мається на увазі» [2, с. 191]. Цю другу складову формування значення М. Бахтін визначає як «недомовлену складову», яка залежить від екстра-вербального контексту. Цей контекст, за спостереженнями філолога, виражається у трьох аспектах: 1) спільний просторовий горизонт учасників комунікації (основні складові видимого простору: кімната, вікно т.і.), 2) знання та розуміння ситуації, спільне для учасників комунікації; 3) розвиток ситуації, який вони спільно відтворюють [2, с. 190]. Таким чином, висловлювання постає субстанцією у становленні: воно народжується й еволюціонує в певному контексті. Цей еволюційний характер висловлювання здається нам одним із надзвичайно важливих аспектів теорії Бахтіна.

На відміну від інших лінгвістів, М.Бахтін розглядає поняття просторового горизонту у найширшому сенсі. За його визначенням, ідеться не лише про урахування конкретних місця й часу – дане поняття (а відповідно і пов'язана з ним кількість учасників комунікації) поширюється на належність до родини, нації, соціального класу т.і. [2, с. 192]. Приналежність співрозмовників до певної суспільної групи має виняткове значення. Цей факт також істотно впливає на рівень розуміння комунікативної ситуації та вироблення певних

спільних комунікативних тактик. Неспростовним є факт існування певних формальних мовленнєвих структур, певних типових висловлювань, що виконують роль «паролі», який відомий лише тим, хто належить до певного соціального класу» [2, с. 192]. Висловлювання завжди містить певну соціальну орієнтацію, що позначається не лише на доборі певних особливостей у його побудові, зокрема певних лексичних структур, але й на доборі жестикуляції, котра супроводжує процес висловлення, а також – відповідної інтонації.

М. Бахтін відзначав, що інтонація постає важливим фактором у формуванні значення висловлювання, що також обумовлюється контекстом. Згідно зі спостереженням російського мовознавця, інтонація встановлює зв'язок між мовленням та невербальним контекстом. «Інтонація завжди знаходиться на межі вербального і невербального, висловленого і невисловленого. Через інтонацію мовлення пов'язане з життям. Саме через інтонацію говорячий вступає в контакт з аудиторією» [2, с. 194].

Як відзначав М. Бахтін, однією з характерних ознак висловлювання є експресивність. Речення позбавлене інтонації. Воно здобуває її лише у конкретному контексті, водночас перетворюючись на висловлювання. Експресивна інтонація передає емотивно-оціночне ставлення мовця стосовно до предмета мовлення, а також до свого співрозмовника. Саме це ставлення визначає добір певних лексичних, граматичних і структурно-композиційних засобів висловлювання. Без інтонації (зауважимо, що йдеться про усне мовлення), значення висловлювання було б неповним. Те саме слово, те саме речення, вимовлені з різною інтонацією, матимуть різні значення.

З усіх перерахованих характеристик висловлювання найважливішу роль для перекладу відіграє прагматична складова та урахування певних характеристик адресату. Саме спрямованість на адресата часто зумовлює, що один той самий текст на різних мовах оформлюється в різних висловлюваннях. Нами був знайдений цікавий випадок, коли напис на французькому пакеті зі стікерами був по-різному представлений на іспанській та англійській мовах. Так французькою це було:

Je marque le thème de la tête. Je personnalise le courrier, les cadeaux. Je décore le verre, le plastique, le bois et les habits. Je m'intègre dans vos créations et complète vos collections. Je décore la table.

Іспанською: *Pegatinas para todos y para pegar in todo, el papel, el cristal, la madera, la tele, los regalos, las cartas e otros...*

Англійською: *These stickers are for decorating everything like paper, parcels, textiles, skin, leather, plastic glass or whatever your creativity tells you.*

Бачимо, що оскільки цей товар був призначений для французького покупця, то і сам текст французькою мовою має більш творчий характер: він написаний від першої особи так, начебто товар сам «звертається» до свого потенційного власника і заохочує його придбати. Пропонується також більше ідей до креативного застосування стікерів. Тоді як в текстах іспанською і англійською мовою вказуються лише матеріали, до яких можна клеїти ці стікери.

Врахуванням прагматичної спрямованості перекладу тексту та врахуванням особливостей його жанрових характеристик був відзначений переклад рекламного проспекту з французької на українську, який був виконаний студенткою четвертого курсу під час її роботи перекладачем на фірмі, що імпортувала косметичну продукцію. При аналізі цього прикладу на практичних заняттях з теорії і практики перекладу вона зазначила, що передусім намагалася зберегти специфіку рекламного повідомлення, його метафоричну забарвленість і прагматичну мету. Для українського споживача вона робила наголос саме на екологічних складових продукту.

Специфіку жанрових особливостей не можна не враховувати і при перекладі листів. Так, закінчення листа, що, як правило, в українській мові передається як «З повагою ...», у французькій мові має багато формулювань, які відображають перед усім ступінь знайомства кореспондентів та стосунків начальник/підлеглий, старший/молодший. Так при рівному спілкуванні використовується висловлювання: *Recevez, Monsieur, l'assurance de mes sentiments distingués*. Якщо при цьому з часом поступово формуються дружні стосунки то формула змінюється на: *Recevez, Monsieur, l'assurance de mes sentiments très cordiaux* або *très affectueux* або *de cordiale sympathie* або просто *de mes sentiments les meilleurs*. Якщо лист адресований підлеглому – *l'assurance de mes meilleurs sentiments*. А у випадку, коли лист адресовано від підлеглого до начальника то – *Je vous prie d'agréer, Monsieur, l'expression de mon respectueux dévouement* або *Veillez agréer, Monsieur, l'expression de ma sympathie très respectueuse* [3, с. 14-15].

Жанровою специфікою відрізняється і переклад інструкцій до ліків. Так дослідник Р.В. Поворознюк в своїй статті «Переклад англomовних інструкцій до застосування медичних препаратів українською мовою» зазначає, що певні фрагменти «демонструють розбіжності перекладів. Наприклад, у першому реченні англomовного тексту є пояснювальний підрядний зворот “because it contains important information for you”, що виконує роль ампліфікатива. Він був вилучений перекладачем, ймовірно з огляду на очевидність даного ствердження («вкладиш містить важливу для вас інформацію») для пацієнта.(...) В останньому

абзаци україномовного фрагмента спостерігаємо тенденцію до інтенсифікації комунікативного ефекту («побічні ефекти набувають серйозного характеру») в порівнянні з оригіналом (“if you get any side effects”). Потенційно ця можливість може призвести до того, що пацієнти звертатимуться до лікаря лише у випадку серйозних порушень, у той час як автори англomовного тексту наголошують на засобах профілактичного характеру (недугу легше попередити ніж лікувати). Нормативні документи, присвячені юридичним аспектам фармацевтичного маркування (зокрема, шляхам уникнення позовів з боку споживачів) на міжнародному рівні у цьому випадку обстоюють буквальний переклад» [4, с. 296]. Хотілося б підкреслити саме юридичну складову, яка відіграє не останню роль в якості перекладів певних мовленнєвих жанрів,

Теорія мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна спонукає також переглянути підходи до автоматичного перекладу, який з огляду на сучасні дослідження і застосування принципів штучного інтелекту має перейти до створення механізмів мовленнєвої діяльності, максимально наближених до їх природнього функціонування у людини. А саме – якщо в нашій мовленнєвій діяльності ми «відливаємо» за Бахтіним наше мовлення у більш менш стійкі мовленнєві моделі, то логічно було б створити такий штучний репертуар моделей, що складаються з різних типів висловлювань для автоматичного перекладу. До такого самого висновку прийшов також відомий французький вчений Мішель Фуко, який в своїй праці «Археологія знань» передбачив можливість архівування типових текстів (“formation discursives”), використовуючи їх стандартизований характер [5].

Таким чином, в сучасних підходах до перекладу є дуже важливим використання законів і принципів функціонування мовленнєвої діяльності, описаних в теорії мовленнєвих жанрів М.М. Бахтіна.

Література

1. Guidère M. Introduction à la traductologie. Bruxelles: Groupe de Boeck, 2011. 176 p.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 423 с.
3. Chauffurin L. Le parfait secrétaire. Paris: Larousse, 1954. 458 p.
4. Поворознюк Р.В. Переклад англomовних інструкцій для застосування медичних препаратів англійською мовою. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 35, Київ: КНУ, 2015. С.292-303.
5. Foucault M. L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969. 257 p.